

AZ ÉRTELMSÉG ÉS A KULTÚRA¹

Megjelenése óta sokat idézték Hankiss Elemér „Diagnózisok” című könyvének egyik megállapítását: „A magas kultúra tekintetében fejlett... a mindennapi kultúra vagy viselkedés kultúra terén fejletlen vagy akár: elmaradott ország vagyunk” (Hankiss 1982:17-18).¹³ Gyakori emlegetése miatt ez a felismerés szinte már közhellyé vált, anélkül, hogy bárki is megvizsgálta volna, miért válhat el egymástól ilyen nagy mértékben a kultúra két területe. Feltehetően azért történt így, mert a kultúrát a közvélemény általában a „magas kultúrával” azonosítja, azon belül elsősorban az irodalommal, a művészetekkel, mellékesen a tudományokkal is, és ezt a véleményt erősíti naponta a sajtó, a rádió, a televízió, amikor a kultúráról szólva csak az ide tartozó jelenségeket említi meg. Nem véletlen tehát, hogy a magatartás-kultúra problémái nem kultúraként jelennek meg előttünk. Ezt igazolja az a tény is, hogy csupán a kirívó negatívumaira figyelünk fel, a magatartás-kultúra egészét önmagunk számára nem tudatosítjuk, életünk alakításában a követelményeit nem tartjuk számon. Pedig itt nemcsak arról van szó, hogy miként viselkedünk mások előtt. A magatartás-kultúrához tartozik életmódunk minősége, tehát a természeti és a tárgyi környezethez fűződő viszonyunk, emberi kapcsolataink, gondolkodásunk, beszédünk, tevékenységünk fejlettsége. A magatartás-kultúra így magában foglalja mindazt, ami bennünk személyiségformáló erővé, műveltséggé vált.

Ez e megállapítás szemben áll a széles körben elterjedt véleménnyel, mely szerint a műveltség ismeretek nagyobb mennyiségét jelenti, tájékozottságot a szellemi kultúra területén. S ha véletlenül mégis megjelenik emellett a mindennapiság gyakorlati szintjén található kultúra, azt legfeljebb az előbbi származékának tartják; a szellemi kultúrában otthonos ember automatikusan magatartásában is kulturált lesz. Amit persze a tények nem mindig igazolnak, noha kétségtől igaz, hogy a több tudás, a fejlettebb gondolkodás a viselkedés-kultúrára is előnyösen hathat. E két terület kapcsolata azonban mégsem ilyen egyszerű, és ezt épp az értelmiség példáján lehet bizonyítani.

12 Megjelent a *Kritika* 1988, 11:6-7. számában.

13 Hankiss Elemér 1982 *Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest.

Értelmiséginek azt az embert nevezzük, aki többnyire felsőfokú iskolai végzettséggel szellemi munkát végez, és a munkájához bizonyos fokú önállóságra van szüksége. A munkája tehát alkotó jellegű, legalábbis abban az értelemben, hogy lehetőséget ad a körülmények figyelembevételével önálló döntésekre. Érdemes lenne megvizsgálni, miért válik mégis jellemzővé egyes szakterületeken, munkakörökben az alkotás lehetőségének háttérbe szorulása, s miért lesz lélektelenül végzett sablonos megoldások sorozatává az értelmiségi munka. A magatartás fonákságainak azokat a jelenségeit kell itt szóvá tennünk, amelyek az értelmiségi lét termékei. Már Hankiss figyelmeztetett arra egy másik írásában, hogy sokan (az idézett vizsgálat szerint a megkérdezetteknek mintegy 90%-a) önmagukat derék, erkölcsös, másokkal szemben „jó szociális beállítottságú” embernek tartják, társaikat viszont „önzőnek”, „anyagiasnak”, „képmutatónak”, „gőgösnek”, „erőszakosnak”. Saját rossz tulajdonságait csupán „alkati esendőségként”, megbocsátható gyengeségként élék át, mások vétkeit azonban mindig jellemhibaként említik. Hankiss következtetése: „az önismeret és emberismeret kóros hiánya” okozza ezt az elfogultságot (Hankiss 1977:268-271).¹⁴

Az itt idézett vizsgálat zömében munkások, kisebb részben műszaki vezetők közt készült. Bár értelmiségiek közt ilyen felmérés tudomásom szerint nem történt, a gyakran ismétlődő tapasztalatok bizonyítják, hogy ez a társadalmi réteg sem mentes az ilyen szemlélettől. Sőt, ez a tulajdonság esetükben még fel is fokozódik, és olyan tüneteket produkál, amelyek egyetlen más társadalmi rétegben sem fedezhetők fel. Elgondolkoztató, miért válik jellemzővé, hogy bizonyos értelmiségi szakmák saját pozíciójukat és saját vélt színvonalukat a hozzájuk közel álló szakterületek becsmérlésével igyekeznek megerősíteni? Miért észlelhető ugyanez azonos szakterületen belül is a különböző intézmények és érdekcsoportok között? Miért terjed ez a presztízharc odáig, hogy személyek közti ellentétté is válik, a hozzáértésnek, a szakmai kompetenciának kétségbevonásával?

14 Hankiss Elemér 1977 *Társadalmi csapdák*. Magvető Kiadó, Budapest.

Feltételezhetnénk, hogy mindez az értelmiségi státus rangjának védelmében történik. Elutasítása a dilettantizmusnak, a felszínes látszattműveltségnek, a minőség hiányának. Sajnos, az esetek nagy részében az ítéletek úgy alakulnak ki, hogy a véleményt alkotók nem ismerik a megbíráltak tényleges teljesítményeit, elmarasztaló véleményük előítéletként születik meg. És ez éppenséggel nem a művelt ember gondolkodásának jele. Az előítélet, a tőlünk eltérő „mátság” megvetése a primitív kultúrákra vezethető vissza. Ha ez lenne az oka e furcsa mai problémának, nehezen érthetnénk meg, miért vált jellemzővé ez a magatartás épp az értelmiségben. Persze az is igaz, hogy az értelmiség valóban alkotó erőinek egyszerűen nincs idejük és energiájuk arra, hogy mások megszólásával foglalkozzanak. Őket az alkotó munka gondjai kötik le, és önmagukhoz képest akarnak jobb színvonalat elérni. Gyanítható tehát, hogy az értelmiségi léte diplomával, állással bekerült terméketlen lelkeknek van szükségük arra, hogy kisebbségi érzéseiket más foglalkozások, más intézmények, más csoportok és más személyek megbélyegzésével a nyilvánosság előtt kompenzálják, hogy így saját értéküket, tekintélyüket emelni tudják.

Am e feltételezésen kívül mélyebb és objektívabb okokra is rátalálhatunk. Arra, hogy az értelmiségi foglalkozások ma éppúgy alá vannak verve a munkamegosztás munkakörökét, személyeket elszigetelő hatásának, mint az adminisztratív és a fizikai munkák, de az értelmiség viszonylagos önállósága miatt ez az elszigeteltség még jobban felfokozódik, és a magára hagyatottság érzését váltja ki. Emiatt lesz a szabadfoglalkozás is tehetetlen; feladatvállalásában ugyan független, de amint tevékenységének eredményét a munkamegosztás intézményes mechanizmusában érvényesíteni akarja, rögtön éreznie kell a korlátozottságát, a szabályozott mechanizmusokkal szemben mutatkozó magára maradottságát. Ebben a helyzetben felerősödik az értelmiségi individualizmusa, a körülményekkel szemben kialakuló kritikus magatartása, de ez a kritika gyakran nem a társadalmi praxis eredményességét gátló problémák valóságos okaira, hanem a konkurencia ellen irányul. Esetleg azokra, akik megszemélyesítik az egyes intézmények látszólagos tehetetlenségét, akik munkájukkal közvetlenül kötődnek egyes folyamatok nem kívánt eredményéhez.

Nem is lehet másként, hiszen a szakmájába és munkakörébe zárt értelmiséginek nincs elég tá-

jékozottsága a problémák tárgyilagos – mélyebb összefüggésekig eljutó – megítéléséhez. S ennek következtében nem értelmiségi módra fog ítéletet alkotni, noha sajátosan értelmiségi körülményei születték az ítéletét. Az ágazati szemlélet a tudományban és a művészetben egyre erősebben érezteti káros hatását, s nagy része van abban, hogy az értelmiség jó részének szemlélete beszűkült, elvesztette kapcsolatát a kultúra egészével. Ez persze nem a kultúra mindegyik részének alapos ismeretét jelenti, ez lehetetlen kíváncsi lenne. A kultúra rendszerének egészét, főbb eredményeit, jellemző vonásainak összefüggéseit azonban egy értelmiséginek ismernie kellene, legalább annyira, hogy ezek támpontot adjanak számára az állandó tájékozódásához. Nem az innen-onnan alkalmilag összeszedett információk rendezetlen halmazára van tehát szükség, hanem arra, hogy megértsük a kultúra szerepét az emberi létezésben, és annak történelmi-társadalmi vetületében. Ezt megérteni egyetlen ágazat, szűkebb munkakör felől nem lehet, csak abban az esetben, ha ez a kultúra rendszerében helyeződik el viszonylataiból nem kiszakítva.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ez a kiszakadás mind jellemzőbbé válik, és lesz ennek következtében nem egy értelmiségi munkafolyamat pusztán tanult mesterséggé, anélkül, hogy átfogóbb érdeklődéssel és szemlélettel párosulna. Divat a szűkebb körű specializálódás és divat a dolgok relativizmusára hivatkozó parciális gondolkodás. Kezd népszerűvé válni az átfogó rendszerek és elméletek elutasítása, a különböző jelenségeket összegező és általánosító fogalmak jogosultságának kétségbe vonása. Így lesz az önmagába zárkozó értelmiségi tevékenység szakmai felkészültsége csak arra elegendő, hogy vállalt munkakörét úgy-ahogy elfogadhatóan ellássa, arra azonban már nem, hogy ezt a munkát korszerűsítse, szakterületének társadalmi szintű megújítását, fejlesztését segítse. Jellemző tünete ennek a szakirodalom iránti érdeklődés hiánya, a szakma történelmi előzményeinek, jelenkori változásainak, nemzetközi tapasztalatainak figyelmen kívül hagyása, a vele érintkező rokon területek problémáiról nem is beszélve. Ijesztő, ha ez a mentalitás már az egyetemi, főiskolai években megerősödik, s válik olyan meggyőződéssé, hogy értelmiségi pályán enélkül is lehet nálunk érvényesülni. Sajnos, ez az igénytelenség nemcsak a küzdelmekbe belefáradó, a változásokkal lépést tartani már nem tudó idősebeknél jelentkezik, hanem a pályakezdő fiataloknál is, alátámasztva azt a sokszor hangoztatott véle-

ményt, hogy az értelmiségi munkának nincs már tekintélye, becsülete.

Az elszigetelődést és a vele járó szellemi korlátozottságot ellensúlyozni elzárkózással és az ellentétek fenntartásával nyilván nem lehet. Csak a szélesebb körű együttműködés kínál lehetőséget a kultúra megoldatlan problémáinak a megoldására. Ebben az egyén is megtalálhatja képességeinek kiterjedését, Jurij Davidov találó megállapításával: az egyének önkéntes társulásában „minden más egyén tudása az én tudásomnak nem határa, hanem folytatása” lesz (Davidov 1965:167).¹⁵

Ezzel a felismeréssel érdemes visszatérnünk gondolatmenetünk elejére, és megjegyezni, hogy Hankiss Elemér idézett megállapítását egy vonatkozásban helyesbíteni kell. Ez az idézet ugyanis két különmű dolgot hasonlít össze egymással: a magas kultúrát, amit „a nemzet nagy szellemi-művészi teljesítményeinek összességével” azonosított és „az emberi magatartások összességét” tartalmazó

mindennapi kultúrát, viselkedéskultúrát (Hankiss 1988:15-17). Helyesebb lett volna az első helyett a nagy szellemi teljesítmények elsajátítását említeni, ez esetben a két kultúra minőségi különbsége sem lett volna olyan markáns, sőt valószínű, hogy talán lényeges különbség sem mutatkozott volna. Különösen akkor, ha nem a tudományról és a művészetről szerzett ismereteket soroljuk ide, hanem a világgép, az életfelfogás, az értelmi képesség tudományos megalapozottságát, valamint a szemléletet, ízlést és érzelmi kultúrát. Nem valószínű, hogy ebben a tekintetben szellemi kultúránk nemzetközi összehasonlításban is fejlettnek lenne minősíthető.

Erre azért kell rámutatni, mert sokan úgy gondolják: neves írók, művészek, tudósok értékes teljesítményeivel egy egész nemzet kultúrája helyettesíthető. Ez azonban tévedés, és csak arra jó, hogy megnyugtassuk lelkiismeretünket, amikor a közművelődés ügyét teljesen elhanyagolhatónak tartjuk. Pontosabban: a létrehozott kulturális javak nyilvánosságával társadalmunk művelődését is elintéztnek tekintjük.

15 Davidov, Jurij 1965 *Munka és szabadság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

